

Történész teadélutánok

XXXI.

2023. május 11.

Májusi vendégünk Ujváry Gábor volt, akinek Hóman Bálintról szóló tömör, alaposan kitért írása szerteágazó vitát generált. A többség egyetértett abban, hogy a szöveg akkor értelmezhető, ha ismerjük azokat a párhuzamosan futó és időnként érintkező politikai és szakmai vitákat, amelyekhez a szerző hol direkt, hol indirekt formában szolt hozzá. A politikai jellegű vita ma is a fekete–fehér gondolkodásmódot követi, ez pedig nehezen összebékíthető a történészszakmai szempontokkal.

Megosztotta a résztvevőket annak helyessége, illetve helytelensége, hogy Hóman Bálint lényegében egyetlenként máig nem kapta vissza MTA-tagságát. Egyetértés uralkodott abban, hogy a tagság körüli vitában Hóman történészi és politikusi tevékenysége leggyakrabban egyszerre kerül mérlegre. Ez akár helyes, akár nem, éppen a sokszoros vitahelyzet miatt szükséges bizonyos fogalmak meghatározása. Például tisztázandó: mi is a konzervativizmus ismérve? Annál is inkább, hiszen itt eltérés van olyan szerzők között, mint Ormos Mária, Romsics Ignác vagy Gyurgyák János. Vajon tekinthető-e Hóman Bálint a magyar konzervativizmus szimbolikus alakjának? Lehet-e, szabad-e személyét összekapcsolni ezzel a konzervativizmussal és ennek a megítélésével?

A politikus, a pártpolitikus és a szakpolitikus definíciója és e szerepek „szétválaszthatósága” körül is folyt eszmecsere. Vajon Hóman Bálint 1938-ig szakpolitikusként tartható-e? Valóban „vívó” volt-e az, hogy ekkor a kormánypártban vezető tisztséget kapott? Felmerült a dilemma: lehetséges-e, hogy valaki szétválasztotta saját történészi és politikusi énjét – és ha így ábrázolta magát, akkor milyen mértékben köteles ezt a kései történész akár szempontként is elfogadni? Vagy: számít-e a „főhős” kortársainak leírása, jelen esetben például Székfű Gyuláé, aki Hóman Bálintot az 1930-as évektől pártpolitikusként tekintette, de tisztelte benne a történést (és ezt várta el Hómantól a maga számára)?

Általánosabb probléma, hogy a két világháború között a „konzervatív reform szellemében” fölépített magyar kultúrpolitika valóban „aranykort” hozott-e a magyarországi művészeti és tudományos életben? Vagy helyesebb úgy leírni a helyzetet: egyik „oldalon” vannak a legkülönbözőbb okok miatt emigrálni kényszerültek, a másikon a rendszerhűségük miatt is jutalmazott személyek, s e kettő között egyrészt azok (akár konzervatív tudósok is), akik mimikrire kényszerültek érvényesülésük érdekében, másrészt azok a tehetségek, akiket akadályozott a rendszer?

Ismételten diszkusszió tárgya volt a társadalmi és a politikai rendszer leírása. Markáns vélemény szerint, míg a társadalomszerkezet valóban tekinthető „idejétmúlnak”, a politikai rendszer valamiféle korlátozott demokráciaként való meghatározása prezentizmus, e kettő egyidejű használata pedig koherencia-zavart eredményez.

Az 1919 előtti és utáni antiszemitizmusok témájában súllyal esett szóba Hóman Bálint személyiségének összetettsége. Így említették valamikori liberalizmusát és későbbi antiszemitizmusát, továbbá (a történelmi és politikusi szerepek szétválasztásának kérdésére is visszautalva) azt: külpolitikai és történelmi rövidlátás volt figyelmen kívül hagyni Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok világpolitikai és világgazdasági szerepét, a háborús realitásokat, és történelmi érvekkel is alátámasztani próbálni a magyar–német szövetséget.

Sipos Balázs

Ujváry Gábor:

Hóman Bálint és a Horthy-korszak (kultúr)politikája

A két világháború között Magyarországon uralkodó politikai irányzatnak -- amelyet általában a pontosan nem definiált „keresztény-nemzeti” jelzőkkel illettek – az 1922-től mindvégig hatalmon lévő kormánypárton belül is számos irányzata volt. A Bethlen-féle konzervativizmus jelentősen különbözött Gömbös Gyula radikális jobboldaliságától vagy éppen Imrédy Béla autoriter törekvéseitől (utóbbi le is vonta politikai pálfordulásának következményeit és 1940-ben szélsőjobboldali ellenzéki pártot hozott létre). Ennek ellenére is megállapítható, hogy a különböző elnevezésű kormánypártok olyan konzervatív irányzatot képviseltek, amely zárt volt a bal-, részben viszont nyitott a jobboldali radikalizmus felé.

Ezt a fajta konzervativizmust jó ideig csak megbélyegző jelzők kíséretében illett emlegetni. E tekintetben az utóbbi 30 esztendő sem hozott különösebb fordulatot, bár az utóbbi évtizedben mind gyakrabban találkozunk a médiában, a tankönyvekben, a szakirodalomban olyan állásponttal, amely – olykor túlzásokba esve – már nem ezt sulykolja. Ám a „politikai korrektség” nehezen körvonalazható – és alkalmazói által tetszés szerint minden, nekik nem tetsző dolog elítélésére kiterjeszhető – fogalmát a múltba visszavetítve sokan még ma is kizárólag negatív, valami ellen irányuló ideológiának állítják be a Horthy-korszak konzervativizmusát, amelyet antiliberalisnak, antidemokratikusnak, antikommunistának, antiszemitának tüntetnek föl. Jobb esetben – retrográd vonásait kellően hangsúlyozva, és némi gúnyos mellékízzel – „keresztény-nemzeti” kurzust emlegetnek, a Horthy-rendszer önmeghatározását kifordítva.

Mindebben persze sok igazság van. Nem célom a szerezcsenmosdatás: az 1919–1944 közötti Magyarországról részben találó ez a jellemzés. (S azok, akik bármiféle nosztalgiából ezt tagadják, bizonyosan nem a konzervativizmusnak tesznek szolgálatot.) Emellett azonban számos olyan vonása is volt ennek a korszaknak, amely igenis vállalható és követhető. A korszerűtlen, sokak által már akkoriban is jogosan bírált társadalmi berendezkedés – amely azonban korántsem volt példa nélküli a korabeli Európában – pedig nem azt jelentette, hogy egyes területeken ne valósulhattak volna meg komoly, a kormányzat által is támogatott modernizálási törekvések és reformok.

Olyan politikusok, mint a konzervatív politikát a gyakorlatban is sikeresen megújító, a sokak által életképtelennek vélt Magyarországot konszolidáló Bethlen István miniszterelnök vagy a Tisza István szellemi örökségét tudatosan vállaló, a magyar kulturális politikát sikeresen újjáépítő Klebelsberg Kuno kultuszminiszter igyekeztek ezeket – több-kevesebb eredménnyel – végrehajtani. Olyan, mára szinte elfeledett szellemi nagyságokkal a háttérben, mint – ha csak a bölcsészettudományt emeljük ki – a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán; a jeles kultúrfilozófus, Kornis Gyula; a rendkívüli hatású irodalomtörténész, Horváth János; az igen színvonalas, a pécsi *Minerva* folyóiratot és annak kiskönyvtárát alapító irodalomtudós, Thienemann Tivadar; a magyar kulturális diplomáciát megalapozó Gragger Róbert; a magyar művészettörténetet megújító, a római magyar iskolát létrehozó Gerevich Tibor; a talán legnagyobb magyar jogtörténész, Eckhart Ferenc és testvéröccse (a családnevét másképpen írta) Eckhardt Sándor, a francia–magyar kapcsolatok legendás kutatója. Vagy – a történészek közül – a „nagy öregek”: Károlyi Árpád és Angyal Dávid, a középnemzedékből Domanovszky Sándor, az 1910-es évek közepén befutókból pedig a konzervativizmust újragondoló és -értelmező Szekfű Gyula, minden idők egyik (ha nem „a”) legnagyobb magyar történetírója, a korszak szellemi arculatának meghatározó személyisége. Aki egy másik kiváló historikussal, Hóman Bálinttal együtt a (részbeni meghaladottságával együtt is) mindmáig legjobb és leginkább egységes történeti összefoglalónak, a *Magyar történetnek* a szerzője.

Impozáns névsor, amelyet tovább bővíthetnénk. Annak bizonyosságául, hogy az idejétmúlt társadalomszerkezet és a korlátozott demokráciaként leírható politikai rendszer nem akadályozta a kultúra és a tudomány konzervatív alapokon nyugvó megújítását. A két világháború között a konzervatív reform szellemében fölépített magyar kultúrpolitika eredményei lenyűgözőek: ez az időszak a magyar művészeti és tudományos élet egyik aranykora volt. (Még akkor is, ha számos, többnyire a Tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt kompromittálódott tudós külföldön – általában sokkal jobb körülmények között, mint hazai társaik –, emigrációban kényszerült folytatni a pályáját, sokan pedig – az 1920-as numerus clausus törvény következményeként – szintén külföldön kényszerültek továbbtanulni.)

Ennek a kultúrpolitikának két meghatározó személyisége volt: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint. A negyedszázadon át tartó korszakban több mint kilenc-kilenc, összesen majdnem tizenkilenc esztendőn keresztül ültek a bársonyszékben. Közülük a kalandosabb pályát Hóman futotta be. Míg Klebelsberg mindvégig hű maradt az 1900-as évek elejére megszilárdult konzervatív-liberális elképzeléseihez, addig a nála tíz évvel fiatalabb, liberális indíttatású Hóman – sok kortársához hasonlóan, jórészt a Tanácsköztársaság alatti tapasztalatai nyomán – a konzervatív-liberális értékek hívévé vált, majd a harmincas évek közepétől-végétől egyre inkább jobbra tolódott. Sőt, a jobboldali radikális és a fajvédő eszmék is megérintették, bár igazán nem került azok hatása alá.

Nem csak emiatt tartom őt a korszak egyik legérdekesebb és legszínesebb egyéniségének, de azért is, mert komoly kulturális szakigazgatási tapasztalatai és hosszú politikai pályája ellenére sohasem vált igazán érett (párt)politikussá. Szakminiszterként – Klebelsberghez hasonlóan – maradandót alkotott és többnyire jó döntéseket hozott. Az állampolgári jogegyenlőséget súlyosan sértő zsidótörvények megszavazásáig a nemes értelemben vett magyar konzervatív hagyomány értelmében és annak örököseként. Amikor viszont a „nagypolitikában” exponálta magát – mint a zsidótörvények esetében és többször ezután is –, többnyire szerencsétlenül, rosszul határozta meg a cselekvési irányt. Történészként azonban mindvégig félre tudta tenni politikai meggyőződését – amire a historikusok közül kevesen voltak képesek és kevesen képesek napjainkban is.

Világosan elkülönítette egymástól a szakmát és a politikát. Pályája kezdetétől – néhány népszerűsítő cikke és előadása, valamint a nem a nyilvánosságnak szánt, miniszterként írott feljegyzései kivételével – következetesen érvényesítette ezt a ma is tiszteletre méltó felfogást. Sokkal inkább, mint például a történetpolitikai tanulmányok – már elnevezésében is árulkodó – műfaját megalapító Szekfű Gyula (akit jómagam ennek ellenére is a legkiválóbb magyar történésznek tartok), nem is beszélve a marxista kategóriákkal érvelő baloldali vagy a fasiszta, illetve nemzetiszocialista eszméket követő szélsőjobboldali történészekről. Hóman még a negyvenes évek elején is – amikor pedig politikusként valóban a jobboldal jobbszélén (de mégsem a radikális vagy szélsőjobboldalon) játszott szerepet – világosan el tudta egymástól választani történeti és politikai nézőpontját.

A magyar konzervativizmus lehetséges irányai és fejlődése szempontjából is igen érdekes és tanulságos tehát ez a nagyszerű eredményeket felmutató, ám számos hibát, sőt – sokszor menthetőnek tűnő, de mégiscsak – bűnt is elkövető, különös életút. Az 1885-ben, tehetős, középosztálybéli családba, nyugodt körülmények közé született, komoly karriert befutott Hóman 1951-ben, életfogytiglani fegyházra ítéltén hunyt el a váci börtönben. Még halálában is megalázták: akárcsak a későbbi mártír-miniszterelnök Nagy Imrét, őt is jeltelen sírba temették. A váci rabtemető „kegyeleti régészeti” feltárását végül 2000-ben végezték el, ekkor azonosították Hóman földi maradványait. Tassi újratemetésére 2001. október 13-án került sor, az egykori barát, Thienemann Tivadar 1983-as jóslatát beváltva, miszerint: „Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfűvel együtt minden időkre tudatossá tette a nemzet történeti önismeretét.”

Hóman életének hat és fél évtizede a magyar történelem egyik legmozgalmasabb időszakára esett, és ennek alakításában 1918-tól, különösen pedig 1932-től 1945-ig ő is komoly szerepet játszott. Több, mindent megváltoztató és felforgató rendszerváltást élt át, amelyek – mint historikust és a politika iránt erősen érdeklődő, később abban aktívan részt vevő embert – másoknál is érzékenyebben érintették. 1918-ban és 1919-ben három alkalommal, majd 1944-ben és 1945-ben, végül – immár börtönben, politikai jogaitól megfosztva – 1947/48-ban, összesen tehát hatszor.

Hivatali és történetírói pályája szempontjából a legfontosabb mérföldköveket a következő esztendő és események jelentették. 1903: amikor elsőéves egyetemistaként – mint maga vallotta be később, édesapja, Hóman Ottó, a kiváló klasszika-filológus, illetve vezető kultuszminisztériumi tisztviselő érdemeire való tekintettel – az ország akkor legjelentősebb bibliotékájába, a budapesti Egyetemi Könyvtárba került, fizetés nélküli segédtsízként. 1922-ig dolgozott itt; a tízes évek közepétől könyvtárórként már a levéltárat és a kéziratot vezette, és gyakorlatilag – kortársainak emlékezései szerint – ő irányította az intézményt. 1908-ban avatták doktorrá. 1916-ban jelent meg első nagy munkája, a *Magyar pénztörténet 1000–1325*, amelyet mindmáig a magyar gazdaságtörténeti és numizmatikai irodalom egyik gyöngyszemeként tartanak számon, adatainak és számításainak döntő többségét pedig még mindig elfogadják és használják. Egy esztendővel később magántanári képesítést – s ezzel oktatási lehetőséget, sőt kötelezettséget – szerzett a budapesti tudományegyetemen.

1920-ban *A magyar tudományosság jövője* címmel olyan programadó tanulmányt tett közzé, amely Klebelsberg, majd saját tudománypolitikáját is meghatározta a későbbiekben. 1921-ben adták ki *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* című monográfiáját, amelyben átértékelte, egyben napjainkig tartó érvénnyel jelölte ki Károly Róbert helyét és szerepét, a magyar gazdaságpolitika 14. század eleji megújítójaként mutatva be az uralkodót. 1922-ben nevezték ki az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává, 1923-ban pedig az akkor még ezt az intézményt – és sok más, ma már önálló országos hatáskörű gyűjteményt is – magában foglaló Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává (1932-ig töltötte be e tiszteket). Emellett 1925-től 1929-ig nyilvános rendes egyetemi tanárként a középkori magyar történelmi tanszék vezetője volt a budapesti tudományegyetemen. Közben 1925–1926-ban az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnökéként tevékenykedett (1932-től 1945-ig pedig ugyanennek – az 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeummá átkeresztelt – közgyűjteményi csúcsintézménynek az elnöke is volt).

E pozíciók birtokában a magyar könyvtárak, múzeumok és levéltárak fejlesztésének és tudományos életének egyik irányítója lett. Talán éppen emiatt állt olyan közel gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez, aki több alkalommal is kijelentette, hogy a nála tíz évvel fiatalabb Hómant látná szívesen utódjaként. Hóman ugyan nem közvetlenül a Bethlen-kormány és benne Klebelsberg lemondása után ült a bársonyszékbe – 1931 augusztusa és 1932 októbere között rövid ideig Ernszt Sándor, illetve Karafiáth Jenő volt a kultuszminiszter –, mégis mindenki, sok történész is azt gondolja, egymást követték tárcavezetőként. Némi joggal, hiszen, a kölcsönös bizalom, a korábbi közös munkálkodás következtében Hóman kezdetben – módosításokkal ugyan, de – Klebelsberg szellemében irányította a magyar kultúrpolitikát.

1932-től 1938-ig, majd 1939-től 1942-ig töltötte be a miniszteri posztot. Szintén 1932-től, egészen az 1944–1945-ös csonka parlamentig Székesfehérvár országgyűlési képviselője volt. Közben 1928–1933 között jelent meg talán legnagyobb hatású munkája, a *Magyar történet*, amelynek középkori, Mátyás uralkodásának kezdetéig (1458-ig) tartó fejezeteit ő, az ezt követőket pedig barátja, a harmincas évek végén tőle – elsősorban politikai okokból – elhidegülő Szekfű Gyula írta.

A világháború végén a Bad-Ausseeig menekült Hómant Salzburgba internálta az amerikai katonai rendszert, amely 1945 novemberében szolgáltatta őt ki a magyar hatóságoknak. Hazaszállítása után azonnal őrizetbe vették, majd hamarosan letartóztatták. Perének tárgyalására 1946 márciusában került

sor. A Népbíróságok Országos Tanácsa, ez év augusztusában, másodfokon – némileg módosítva az elsőfokú ítéletet – háborús bűntett elkövetésében marasztalta el. Főbüntetésül életfogytiglani fegyházbüntetésre, mellékbüntetésként pedig vagyonekobzásra és állásvesztésre ítélte. 1949-ig a pesti gyűjtőfogházban, ezután a váci fegyintézetben tartották fogva. Itt hunyt el 1951. június 2-án. Hosszú ideig halálának időpontját is eltitkolták. Az 1989 előtti *Magyar Életrajzi Lexikon* különböző kiadásaiban – és ennek nyomán a róla szóló írásokban – 1953-at jelölték meg annak dátumaként.

E rövid életrajzi vázlat csak a száraz tényeket közli. Nem derül ki belőle – pedig sokkal fontosabb ennél –, hogy milyen szellemi hatások érték Hómant, illetve milyen hatást gyakorolt saját korára. Mennyiben volt részese a konzervatív hagyománynak, és mennyiben lett annak az elárulója.

Hóman mindkét ágon második generációs értelmiségi, illetve nemesi, elmagyarosodott sváb és magyar, polgári családba született, anyai ágon az igen befolyásos Darányiak rokonaként. (Darányi Ignác, a magyar mezőgazdaságot átalakító és megújító földművelésügyi miniszter, szinte édesfiának tekintette unokaöccsét, Bálintot.) „Keresztény, nemzeti”, felső középosztálybeli társaihoz hasonlóan szinte idilli, némileg persze zárt világban gyermekeskedett. Környezete a „boldog békeidők” töretlen fejlődésben való hitét és optimizmusát sugározta, amint azt az első emlékeiről írott későbbi beszámolójában maga is felidézte.

A VII. kerületi Barcsay utcai állami főgimnáziumban aztán kicsit más légkörben tanult, azonban ebbe is kiválóan beilleszkedett. Itt ugyanis abszolút többségben voltak az izraelita diákok (1900-ban 62,9%), ennek megfelelően Hóman osztálytársainak a többsége is a zsidó (kis)polgári rétegekből (kereskedő, /köz/tisztviselő, értelmiségi) verbuválódott. Olyanokkal koptatta együtt a padot, mint akkori legjobb barátja, Benedek Marcell író, irodalomtörténész, akivel – később eltérő politikai nézeteik ellenére – sohasem tagadták meg egymást. Vagy Galamb Sándor, a század első felének színházi szaktekintélye, Jaschik Álmos, a neves grafikus, díszlettervező, Bacher-Bodrogh Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület későbbi ügyvezető elnöke, Auer Pál, ügyvéd, politikus, a második világháború utáni koalíciós időkben Magyarország párizsi követe.

Tanára volt – nem csak itt, de az egyetemen is – Angyal Dávid, aki liberális-konzervatív történészként és katolizált zsidóként a két világháború között a '67-es nézetek, Deák Ferenc és Tisza István politikájának egyik legkövetkezetesebb, talán utolsó hiteles hirdetője volt. Hóman már gimnazistaként is tisztelte őt, később pedig barátokká váltak. Viszonyuk csak a harmincas évek végén, Hómannak a zsidótörvények alakításában és megszavazásában játszott szerepe miatt romlott meg.

Hóman a gimnáziumban és az egyetemen is minden irányban nyitott személyiség volt: otthonosan mozgott saját családi közege középosztálybeli, dzsentrális értelmiségi társaságában, amelynek vidám összejövetelei igencsak kedvére voltak, ugyanakkor a pesti zsidó intellektuelek között is megtalálta a helyét. Többször megfordult Lukács Györgyék lakásán, sőt tagja volt – akárcsak Balázs Béla és Kodály Zoltán – az európai „szabad színházak” mintájára alakult, a modern művészeti mozgalmakhoz kötődő Thália Társaságnak is. Kezdetben az „őszirózsás forradalmat” is üdvözölte. Valószínűleg ő volt a szerzője annak az 1918 végén megjelent *Néhány nap a magyar történelemből* című brosúrának, amely egyértelműen pozitívan értékelte az 1918 október végi, november eleji változásokat.

Bizalmiként részt vett a kezdeményezésére alapított Tudományos Intézeti Alkalmazottak Szövetsége és a Bölcsészettudományi Magántanárok Országos Szövetsége vezetésében. Hasonló gondolkodású kortársaival együtt ő is 1919 elején ábrándult ki az új rendszerből, és a Tanácsköztársaságnak már engesztelhetetlen ellensége lett. Nem pusztán a marxizmussal került szembe. Irritálta őt a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása, a számára szent „magyar nemzeti ügyek” és a magyar múlt iránti érzéketlensége, egyházellenessége, mindent felforgatni akarása. Mint oly sokan mások, ő is ekkor szakított korábbi liberális gondolkodásával. „Barátaim – zsidó-szabadkőműves hatás alatt – balra

fordultak – emlékezett valamikor a harmincas években. – Az újat keresték, lenézték – mert irigyelték – a »zsentrít«.” Ez a visszatekintés persze nyilván nem tükrözi pontosan Hóman 1919-es álláspontját.

Ugyanakkor az 1919 elejétől mindinkább balra sodródó Károlyi-rezsim, majd különösen a Tanácsköztársaság valóban választóvonalat jelentett, nem csak az ő életében, de talán a magyar eszmetörténetben is. Bár szemérmesen hallgattunk róla, kétségtelen, hogy a „vörös uralomra” adott – nyilvánvalóan nagyon is túlzó – 1919 őszi válaszok reakciók voltak. Véleményem szerint a két világháború közötti antiszemitizmus, a máig tartó szellemi megosztottság gyökerei is nagyrészt 1919 eseményeiben keresendők. Mindezzel nem a korabeli és a mai antiszemitákat, különösen nem a szélsőjobboldali álmódzókat kívánom védeni, az ő eszmevilágukat ugyanis védhetetlennek és vállalhatatlannak gondolom. De tény, hogy az általuk képviselt áramlatok 1919 tavasza előtt nem voltak komolyabb hatással a magyar társadalomra, 1919 őszétől viszont annál inkább.

Hóman 1919 után – Bethlenhez vagy Klebelsberghez hasonlóan – a fehérterrort elvetette, a konszolidáció híve volt; leginkább konzervatív-liberálisként vagy reformkonzervatívként jellemezhetnénk. Ekkor már befolyásos bölcsészértelmiségiként pedig sokat tett annak érdekében, hogy a történettudomány a korszak tudományos életének egyik kulcságazatává váljon a húszas években. (Persze ebben a Trianonhoz vezető út keresésének igénye, valamint Klebelsberg – és általában a társadalom – erős történelmi érdeklődése is komoly szerepet játszott.)

Gömbös Gyulával – feleségeik révén – a húszas évek második felében kerültek baráti kapcsolatba. Olyannyira, hogy Gömbös történelmi, társadalomtudományi képzettségének hiányait a Hóman által adott „továbbképzéseken” igyekezett pótolni. Hómanra ekkor hatottak először a fajvédő eszmék, amelyeket azonban sohasem tett teljesen magáévá. Bár a Gömbös-kormány *Nemzeti munkaterve* kulturális politikai pontjainak kidolgozásában aktívan részt vett, sokáig még minisztersége alatt is távol tudott maradni a politikától, és szinte kizárólag saját tárcájának szakpolitikai ügyeivel foglalkozott. Változtatásokkal ugyan, de – a gazdasági világválságból adódó kényszerűségekhez is alkalmazkodva – követte Klebelsberg kultúrpolitikai elképzeléseit. Megőrizte, sőt még kissé fel is tudta emelni tárcája állami költségvetésből való részesedésének arányát. A harmincas évek közepétől folytatta a népiskola-építési programot, 1940-ben törvényerőre emelte a már Klebelsberg alatt felmerült tervet a nyolc osztályos általános iskoláról (ezt, Magyarország világháborúba sodródása miatt csak részben tudta végrehajtatni).

Sokak kívánságát teljesítve átalakította, egységesítette a középiskolákat, amelyek tantervében a „nemzetnevelésre”, a nemzeti tárgyak – történelem, földrajz, irodalom, néprajz – oktatására helyezte a legnagyobb súlyt. Itt és a felsőoktatásban – különösen a harmincas évek végétől, részben a zsidótörvények „eredményeként” – a középosztály korábbi, klebelsbergi támogatásával szemben mind inkább a Magyarország társadalmának döntő többségét kitevő parasztság tehetséges gyermekeinek továbbtanulását szorgalmazta: ezáltal a középosztály erősítését és „vérfrissítését” kívánta elérni. Programja kifuttatására ugyan már nem maradt idő (ennek hatása inkább csak 1945 után érződött), ám számos intézkedése – ösztöndíjak, az első népi (Bolyai, majd Györffy) kollégium alapítása stb. – bizonyítja szándéka őszinteségét. Bármennyire is furcsa: számos olyan elképzelése volt, amelyet 1945. után valósítottak meg – miközben ő a börtönben ült.

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak terén Hóman a már Klebelsberg idején érvényesülő osztrák, német és olasz orientációt követte, ám emellett Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az Egyesült Államokkal is kereste az összeköttetést – ezek nem az ő hibájából nem jöttek létre. Elődjénél erősebben támogatta a külföldi egyetemeken létrehozott magyar tanszékek és lektorátusok, kevésbé a Collegium Hungaricumok munkáját. Kultuszminiszteri tevékenységének mérlegét mindenképpen pozitívnak értékelem, abban leginkább (1938-ig mindenképpen) reformkonzervatív irányultságot vélek felfedezni.

Hóman politikai jobbra tolódása a Gömbös-barátsággal kezdődött, az első zsidótörvény létrejöttében való közreműködésével és a további zsidótörvények támogatásával folytatódott. A radikális vagy a szélsőjobboldalt viszont sohasem tartotta szalonképesnek. Külpolitikai tekintetben a feltétlen németbarátság – a „német–magyar sorsközösség” – lelkes hirdetője volt, mivel úgy vélte, belpolitikánkat csak ezáltal alakíthatjuk önállóan, és csak így kerülhetjük el a megszállást. Álláspontja szerint – amely Imrédy Bélához és Bárdossy Lászlóhoz hasonlított – Magyarország geopolitikai helyzete miatt két rossz, a szovjet vagy a német befolyás között választhat; harmadik út nem létezik. Úgy vélte, ez esetben a kisebb rosszat még mindig a németek jelentik.

Végzetes tévedését csak 1944-ben látta be, amikor a szabadlábon maradt magyar politikusok közül egyedül ő mert tiltakozni – igen kemény hangú levélben – a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál és követénél, Edmund Veessenmayernél a megszállás durvasága, számos magyar politikus – köztük több parlamenti képviselő – letartóztatása miatt. 1944 nyarán pedig székesfehérvári képviselőként elérte, hogy a Sztójay-kormány által kinevezett, szélsőjobboldali Toldy Árpád fehérvári és Fejér megyei főispánt elmozdítsák hivatalából. Számos zsidó tudós, művész és író mentesítését kezdeményezte, többnyire sikerrel. (1946-os népbíróági perében a mellette tanúskodók többsége zsidó származású volt – kevés ilyen példát ismerünk abból az időből.)

Mindennek ellenére – még ha ez az ő őrizetbevételét is jelenthette volna, illetve a Toldy-eset kivételével – nyilvánosan nem ellenezte a megszállás utáni politikai elitváltást. A legjelentősebb közgyűjtemények életet irányító Magyar Nemzeti Múzeum elnöke maradt, sőt, 1944 júniusában a „gazdasági és szellemi foglalkozási ágak körében önálló pálya alapítására törekvő, és támogatásra utalt érdemes és alkalmas egyének pályakezdésének előmozdítására” 1937-ben létrehozott Nemzeti Önállósítási Alap elnöke lett (1938–1939-et követően immár másodszor). Képviselőségét megtartotta, sőt, még a csonka parlament munkájában is szerepet vállalt. Igaz, itteni – pontosabban: az 1944. október 9-én létrehozott Törvényhozók Nemzeti Szövetségebeli – felszólalásai jórészt a nyilas túlkapások ellen hangoztak el, ami persze nem kisebbíti a felelősségét.

Hóman „szelektív antiszemita” volt. Semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények szellemében, úgy, hogy sohasem gondolt a „zsidókérdés” erőszakos megoldására. A legalább részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, a szerinte nem asszimilálható, „rossz” zsidókat viszont a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek tartotta. 1944 nyarán a deportáltak sorsáról szóló híreket nem hitte el, teljesen irracionálisnak vélte azokat, és komolyan kételkedett az auschwitzi jegyzőkönyvek valóságában. Amikor Bacher-Bodrogh Páltól megkapta azokat, borítékjára ráírta: „Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült.”

Az ellene folytatott népbíróági eljáráson sokan tanúskodtak mellette – köztük, mint már írtam, több zsidó is. Részben ennek „köszönhette” az akkoriban csak „fasiszta kultúrrohérnak” nevezett, szellemi színvonalában messze a vádlói fölött álló Hóman, hogy a halálbüntetés helyett életfogytiglani börtönnel sújtották. Politikailag a harmincas évek végétől kétségkívül sokat vétkezett, a zsidótörvények megszavazásával, a német megszállás utáni parlamentben való részvételével bűnös intézkedésekhez adta a nevét. Kultuszminiszterként viszont igen sokat tett azért, hogy a két világháború közötti Magyarországon komoly művészeti és tudományos eredmények születhetnek. Történelemszempontból pedig még inkább nagyra értékelhetjük tevékenységét. Erről nincs is különösebb vita, hiszen szinte mindenki a legnagyobb magyar középkorászok között tartja őt számon.

Hóman tehát részese, egyben elárulója is lett a magyar konzervatív hagyománynak. Pozitív szerepét számos negatívum árnyékolja be. A politikus Hóman Bálint rehabilitációját ezért kérdésesnek, tudóskénti rehabilitációját ellenben annál indokoltabbnak tartom. Szégyen, hogy – politikai érvek hatására – a Magyar Tudományos Akadémia máig nem állította vissza 1945-ben megfosztott tagságát, miközben Hóman a tudományt mindig élesen és elvszerűen elválasztotta a politikától. Eközben a

politikai rehabilitációja részben megtörtént, hiszen 2015-ben felmentették az 1946-os népbírósi ítélet, a háborús bűntett (egyébként már akkor is sántító) vádja alól.

Talán eljön majd az az idő, amikor indulatoktól mentesen, árnyaltan tudjuk megítélni életútját és a két világháború közötti időszak magyar kulturális és politikai életében játszott szerepét.